

Որբանոցը փոխադրուեցաւ ձեմարան, ի մօտոյ հսկողութիւն ունենալու մանուկների առողջական վիճակի վերայ:

Այս հոգածութիւնների վերայ էր Որբանոցի վարչութիւնը, երբ Որբանոցի կառավարչուհին դեկտ. 14-երին և Որբանոցի վարիչը, հ. Բարդէն վարդապետ, դեկտ. 27-ին բժաւոր տիֆով վարակուեցան ծանր կերպով և Որբանոցի վարչութիւնը ժամանակաւոր կերպով անցաւ ձեմարանի վարչութեան: Նոր Վարչութեան էական նպատակն եղաւ երեան եկած բժաւոր տիֆի դէպքերն անմիջապէս անջատել և յատուկ հիւանդանոցներում տեղաւորել, որպէս զի առողջ փոքրերի մէջ շտաբածուի հիւանդութիւնը, խիստ մեծ ուշադրութեան առարկայ եղաւ նոցա նիստ ու կացի, մաքրութեան խնդիրը, Որբանոցի այցելուներին բոլորովին արգելուեցաւ որբերին այցելել, որովհետեւ հետախուզուեցաւ, որ վարակիչ հիւանդութիւնը գիւղից էր անցել Որբանոց, այցելող ազգականների միջոցաւ: Այսպիսով ձեռք առնուած միջոցների շնորհիւ Որբանոցի, առ ըսպէ, վտանգաւոր պայմանները հետզհետէ անհետացան:

Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Առաջնորդ Շամախու բեմի)

Նոյեմբերի 19-ին, գիշերուայ ժամը 10-ին, Բաղուի նաւթարդիւնաբերողների խորհրդի Սե քաղաքի հիւանդանոցում կնքեց իւր մահկանացուն Շամախու բեմի առաջնորդ Տ. Կարապետ եպիսկոպոս, մեր սակաւաթիւ միա-

բանութեան ականաւոր գէմքերից մէկը՝ իւր վարժապետական, հովուական և դիտական գործունէութեամբ և եռանդով: Երկար, դեռ շատ երկար տարիներ զգալի կլինի նորա կորուստը մեր միաբանութեան մէջ, որովհետեւ մեծ պատրաստութիւնն ու հմտութիւն ունէր, կաւեցանք նաև աշխատանքի ընդունակութիւնը, ընդհանուր և ազգային եկեղեցու աստուածաբանական դիտութիւնների մէջ: Նորա կորուստը ողբալի է նաև իբրև դասատուի և սրտացաւ հովուի, իբրև եռանդուն և անձնուէր գործչի եկեղեցական կեանքի փշոտ ասպարիզում: Դորանով պէտք է բացատրել նորա հօտի, աշակերտների, բանիմաց հասարակութեան և դիտութեան ներկայացուցիչների արտայայտած խորին վշտակցութիւնը բազմաթիւ հեռագիրներով Ն. Սրբութեան անունով, ինչպէս և Կովկասի և մայրաքաղաքի հայ և ռուս թերթերի և դիտական պարբերականների կողմից: Բաւական է յիշել հայագիտութեան մեծ վաստակաւոր ակագեմիկ Մառի ընդունումը նորա մասին. «Հանգուցեալ արհու մահուամբ, ոչ միայն Հայոց, այլ և ընդհանրապէս հին քրիստոնէական եկեղեցու պատմութիւնը զրկւում է իւր տաղանդաւոր, արեմտեան Եւրոպայի աստուածաբանական լաւագոյն դպրոց անցած, թէ հնագոյն և թէ նորագոյն ժամանակի քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան, մասնաւորապէս Հայ ազգային եկեղեցու հմտագոյն մի ուսումնասիրողից»^{*)}

Կարապետ եպիսկոպոսը ծնուել է 1866 թ. Գողթնեաց գաւառի Յղնա գիւղում: Մանկական կրթութիւնն ստացել է իւր մօր խնամքի տակ, նախ հայրենի գիւղում և ապա Զաքարիայի գաւառական դպրոցում: Մայր Աթոռ Ճեմարանն է ընդունուել 1880 թ., և ուսումն յաջողութեամբ աւարտել այնտեղ 1888 թ.: Այդ տարին ճեմարանում աստուածաբանական դիտութիւնների դասատու էր Տ. Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան, որ հրաւիրուած էր ժամանակի տեսչի՝ Արշակ Նահապետեանի (Նահապետ

^{*)} Христианскій Востокъ Т. IV. 226. 1915. Петроградъ.

Եպիսկոպոս) ջանքերով, որպէս զի հնարաւոր լինի հոգեւոր անունը կրող այդ հաստատութեան մէջ հայ եկեղեցու պաշտօնեաներ պատրաստել: Կարապետ Տ. Մկրտչեան և իւր դասընկերներից մի քանիսն արդէն խօսք էին տուել Հայ եկեղեցու սպասաւորութեան լուծն իրենց վրայ առնել, բայց խօսքին նոցանից հաստատ մնաց միայն հանգուցեալը, երիտասարդ և անփորձ հասակում կրելով յուսահատութեան հասցնող զրկանքներ: Նորա իղձն իրագործուեցաւ միայն 1889 թ., երբ հանգուցեալ Նահապետեանի և երկու ընկերների հետ ծունկ շոքեց Տիրոջ սեղանի առաջ իւր կեանքը Հայ եկեղեցու պայծառութեան նուիրելու: Ապա նոյն Նահապետեանի աշխատութեամբ հնարաւոր եղաւ համոզել Տ. Մակար կաթողիկոսին՝ Կարապետ և Գէորգ Զորեքչեան սարկաւազներին Քամոյենց եկեղեցու հաշուով Գերմանիա ուղարկելու, մէկը աստուածաբանական գիտութիւնների և միւսը երաժշտութեան մէջ կատարելագործուելու: Կարապետ սարկաւազը արտասահմանում մնաց մօտ 5 տարի, նախ փիլիսոփայական դոքտորի և ապա աստուածաբանութեան լիցենցիատի (մագիստրոսի) գիտական աստիճանն ստանալով: Նորա շարադրութիւնը Պօղիկեանց մասին անմիջապէս գրաւեց գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը ոչ միայն պրոֆ. Գելցերի և այլոց քննական գնահատութեան արժանանալով, այլ և առիթ տալով ուրիշ գիտնականների ևս նոյն խնդրով զբաղուելու:

Արտասահմանից նա վերադարձաւ 1894 թ., իսկ սեպտ. 11-ին ճեմարանական հինգ սարկաւազների հետ ձեռնադրուեց արեղայ, ճեմարանի հիմնադրի գերեզմանի վրայ իւր և ընկերների կողմից ուխտի սրտառուչ մի ճառ արտասանելով ապագայ գործունէութեան վերաբերութեամբ: Նոյն թուականին նա արդէն նշանակուած էր ճեմարանում աստուածաբանական գիտութիւնների դասատու և տեսչի օգնական: 1895 թ. նշանակուեց «Արարատ»-ի խմբագրութեան անդամ, ղեկավարելով յատկապէս կրօնական բաժինը, իսկ 1907 թ. ընդհատումներով, իբրեւ

լիազօր խմբագիր՝ կրօնական և բանասիրական ընտիր յօդուածներով զարդարելով նորա էջերը: Վարդապետական աստիճան ստանում է նա 1895 թ. փետր. 25-ին, իսկ 1897 թ. լանջախաչ ի խրախոյս այն անձնուէր ծառայութեան, որ երեք տարուայ ընթացքում ցոյց տուաւ իւր ստանձնած պաշտօններում: 1899 թ. Տ. Մ կրտիչ կաթուղիկոսից ստացաւ նորա անձնական ծաղկեայ փիլոնը, նոյն տարին նշանակուելով նաև ճեմարանի տեսուչ՝ պ. Կ. Կոստանեանի հրաժարուելու պատճառով: Նորա տեսչութիւնը երեք տարի տևեց, բարոյական շինութեան հետ կանգնելով եղբարք թումայեանների ծախքով յատուկ շէնք հիւանդանոցի համար: Տեսչութիւնից հրաժարուելուց լետոյ՝ դարձեալ մի տարի շարունակեց իւր ուսուցչութիւնը ճեմարանում և ապա 1903 թ. նշանակուեց Երևանի փոխ-թեմակալ ամենադժուարին պայմաններում, երբ եկեղեցական կալուածներին դրաման պատճառով մեծ հոգածութեան առարկայ էր թեմական դպրանոցի պահպանութեան խնդիրը: Նորա առաջնորդութեան ժամանակ սկսուեցաւ նաև հայ-թուրքական անմիտ ընդհարումները, որի պատճառով ցոյց տուեց երախտագիտութեան արժանի հովուական անձնուէր գործունէութիւն: Նա դարձեալ մի տարի՝ 1905/6 թուին ճեմարանի ուսուցչութեան պաշտօն յանձն առաւ, բայց հետևեալ տարին ստիպուած էր ոչ միայն իւր ընկերներէ հետ հրաժարուել ճեմարանի ուսուցչութիւնից, այլ և Բաղու գնալ որպէս գիմնադիայի ուսուցիչ, դժգոհ և հալածուած այն տխուր պայմաններից, որ ստեղծուած էր նորա և ընկերների համար: Այդտեղ նա տալաղեց «Ազգային եկեղեցի» վերնագրով զեղեցիկ տետրակը, որի մէջ իւր հայեացքն է բացատրում մայրենի եկեղեցու մասին: Բարեբաղդաբար Բաղւում երկար չմնաց, և 1907 թ. հոկտ. 30-ին Ատրպատականի առաջնորդ ընտրուեց, որ և վարեց մինչև 1912 թ. օգոստ. 26-ը: 1908 թ. նա հրատարակեց իւր «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», մասն Ա., և տարաբաղդաբար չկարողացաւ շարունակել առաջնորդական պաշտօնի բերմունքով: Եպիսկոպոսական աստիճան

ստացաւ Տ. Տ. Մատթէոս Բ. կաթողիկոսից 1909 թ. հոկտ. 25-ին հօտի խրդիրքի համաձայն: Նորա գործունէութիւնն Ատրպատականում կապուած էր մի շարք դժուարութիւնների հետ, այնտեղ ծագած յեղափոխութեան պատճառով, բայց իւր անձնուէր և խոհեմ գործունէութեամբ յաջողեցաւ ոչ միայն հօտն ազատել դժբաղդ պատահարներից, այլ և միջոց գտաւ հոգևոր-քաղաքակրթական ձեռնարկութիւններ անել, որպիսին կեդրոնական գաղտցի ապահովութեան և կարգաւորութեան խնդիրն էր:

Ապա նա հրաժարուելով իւր պաշտօնից՝ մինչև 1914 թ. քնաց անսլաշտօն՝ լաւագոյն կերպով շահագործելով իւր ժամանակը գիտութեան համար. 1912 թ. հրատարակեց իւր «Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը» տետրակը, իսկ 1913 թ. իւր մեծ աշխատութիւններից մէկը՝ «Կնիք Հաւատոյն» 1914 թ. Ն. Սրբութեան Տ. Տ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսի կողմից Շամախու թեմի առաջնորդ նշանակուեց, բայց հազիւ լրացրած իւր պաշտօնում $1\frac{1}{2}$ տարին՝ հանգեաւ ի Տէր առոյգ և աշխատութեան լաւագոյն հասակում: Նորա կարճատե գործունէութիւնն իսկ այդ թեմում, բաւական եղաւ գրաւելու հօտի ուշադրութիւնն ու սէրը, որ այնքան անկեղծ կերպով արտայայտուեցաւ թաղման օրերին:

Կարասլետ Լափսկոպոսի գործունէութեան աւելի կարևոր գիծը նորա գիտական աշխատութիւններն են կազմում: Առաջինն էր գոցանից Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche u. verwandte erscheinungen in Armenien, որի մասին խօսք եղաւ վերև: Սորա հետ կապ ունէր «Die Thondrakier in nuseren Tagen, 1895 թուին հրատարակուած Zeitschrift für Kirchengeschichte ամսագրի մէջ, օգտուելով «Փորձ»-ի մէջ հրատարակուած «Բանալի հշմարտութեան» տետրակից:

Հայագիտական մասնը, բայց կարևոր յօդուածների մի մեծ շարք հրատարակել է նա «Արարատ»-ի մէջ. 1893 թ., երբ նա Պօլսի վերայով հայրենիք էր վերադառնում, Անտոնեանց մատենադարանում ծանօթացաւ «Գիրք թղթոց»

կոչուած ժողովածուի հետ, որտեղից արտադրած՝ Բարդէն, Ներսէս և Կոմիասա կաթողիկոսների մի քանի թղթերը հրատարակեց հարկաւոր լուսարանութիւններով, բոլորովին նոր լոյս սփռելով Հ. եկեղեցու Զ—է դարերի պատմութեան վրայ: Կարևոր մի յիշատակարան էր նաև Երուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթն ուղղուած Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին, դարձեալ նոյն ժամանակին վերաբերեալ: Փոքր ինչ կասկածելի կարելի է համարել «Խոստովանութիւն» նն վերնագրով թուղթը, որ Օձնեցուն է վերագրում: Այս թղթերը հրատարակուած են նաև առանձին տետրակներով: «Արարատ»-ի մէջ հրատարակեց նաև Գօշ Մխիթարի մի թուղթը և ուրիշ բազմաթիւ հատուածներ ընդհ. եկեղեցու հայրերի գրուածներից, ինչպէս Իրինիոսի, Գրիգոր սքանչելագործի, նախնեաց թարգմանութեամբ *:

Բայց նորա գիտական կարևոր աշխատութիւններն սկսան հետզհետէ լոյս տեսնել 1907 թուից: Այդ թուին նա հրատարակեց գերմաներէն թարգմանութեան հետ Հարնակի Texte u. Untersuchungen-ի շարքի մէջ Իրենիոսի և Յոյցք առաքելականութեանը՝ Երուսանդ նախկին վարդապետի աշխատակցութեամբ **: Գրուածքը մեծ չէ, բայց անգնահատելի արժէք ունի Բ. դարու քրիստոնէութեան դաւանարանութեան համար: Դորա բնագիրը կորած է և միայն վերնագիրն է յայտնի Եւսեբիոս Կեսարացուց: Հարնակը հրատարակութեան իւր կողմից աւելացրեց ծանօթութիւններ և լուսարանութիւններ: Այս ձեռագիրը, որ այժմ պահուում է Մ. Աթոռի մատենադարանում, գտել էր Երևանի կաթողիկէ եկեղեցում. նոյն ձեռագրի մէջն էր և Իրենիոսի «Ընդդէմ Հերձուածոց» աշխատութեան չորրորդ և հինգերորդ գլուխների թարգմանութիւնը, որ 1910 թ. հրա-

* Արարատ 1896, 1898.

** Des Heiligen Irenaeus Schrift zum Erweise der apost. Verkündigung.

*** Irenaeus Gegen die Häretiker. Leipzig. 1910.

տարակեց Երուանդ վարդապետը նոյն շարքի մէջ, Իրեն-
նիոսի գիւտը գիտական աշխարհի մէջ միանգամայն հրո-
շակ ստեղծեց Կարապետ եպիսկոպոսի համար, դարձ
տալով նորանոր աշխատութիւնների, Պրոփ. Սադարզան
1907 թ. նախ Χρυσιανσκօε Կτενիօ պարբերականում, և
ապա առանձին հրատարակեց Իրենիոսի սուտերէն թարգ-
մանութիւնը, 1908 թուին առանձին ևս հրատարակուեցաւ
գերմաներէն թարգմանութիւնը, 1913 թ. էրլանդենի հա-
մալսարանի պրոփ. Jordan-ը հրատարակեց Armenische
Jreniensfragmente, 32 հատուածով, որոնցից եօթը դար-
ձեալ Կարապետ եպիսկոպոսն էր հոգացել:

Մի ուրիշ կարևոր գիւտարել էր Մ. Աթոռի մատե-
նագարանում 1897 թ., Աղէքսանդրիայի պատրիարք Տի-
մոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնը, որ միայն 1908 թ.
հրատարակել կարողացաւ, դարձեալ Երուանդ վարդապետի
աշխատակցութեամբ և Սուքիաս արքեպիսկոպոսի ծախքով:
Այդ հրատարակութիւնն ևս հայկականից գատ ընդհանրական
եկեղեցու պատմութեան համար առաջնակարգ նշանակու-
թիւն ունէր, որովհետեւ բնագիրը կորած է և հայերէն
թարգմանութեամբ է միայն յայտնի դառնում գիտական
աշխարհին: Այս աշխատութիւնն ևս առիթ եղաւ հայ բա-
նասէրներին նորանոր ուսումնասիրութիւններ անելու:

Երրորդ կարևոր հրատարակութիւնը «Կնիք Հաւատոյն»
էր, որ գտել էր 1911 թուին Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս
Նախավկայի վանքում: «Կնիք Հաւատոյն» եկեղեցական
հայրերի գրուածներից վերցրած վկայութիւնների ժողո-
վածու է, ըստ բնորոշման հանդուցեալի մի «կոթող Հայոց
եկեղեցու ընդունած այն դաւանական գրութեան, որ իւր
կատարեալ զարգացման աստիճանին հասել է է. դարու
սկզբում», կազմուած Մայրաղոմեցու ձեռքով Կոմիտաս
կաթողիկոսի ժամանակ: Այս ժողովածուն ևս մատենա-
դրական ահագին արժէք ունի, որով կարելի է շատ թարգ-
մանութիւնների terminus ad quem-ը որոշել. բացի դո-
րանից այստեղ մէջ են բերուած ընդհանուր և հայ եկեղե-
ցական հայրերից վկայութիւններ, որոնց ամբողջական

Թարգմանութիւնները կամ բնագիրները դեռ անյայտ են մեր մէջ։ Այդ գործին կցուած «Ներածութիւնը» գնահատելի մի ուսումնասիրութիւն է Հ. եկեղեցու Զ—է դարերի պատմութեան և մատենագրութեան համար։ Այս աշխատութեան հետ կապ ունի նաև նորա մի ուսումնասիրութիւնը՝ «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապետեցի», որ հրատարակեց 1913 թուին «Նորակաթ» ժողովածուի մէջ։

Հանգուցեալի վերջին աշխատութիւնն էր «Դոփեանք և Մելիք Շահնազարեանք», 1914 թ., ուր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ ցոյց է տալիս Մելիք Շահնազարեանների ծագումը ՓԳ. դարում յառաջ եկած Դոփեան իշխանական տոհմից։

Հանգիստ ոսկերացի եկեղեցու բազմաշխատ սպասաւոր։

Գաբեգին վարդապետ

